

Akadémiai doktori értekezés tézisei

Balogh Margit

MINDSZENTY JÓZSEF
(1892–1975)

Budapest, 2018
MTA II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya

I. Célkitűzések és tudománytörténeti előzmények

A doktori mű a 20. századi magyar katolikus egyház, és ezen túlmenően a magyar történelem egyik kiemelkedő személyének, Mindszenty József pályaképét rajzolja fel. Meggyőződésem, hogy a 20. századi magyar katolikus egyház története és Magyarország 1945 utáni eseményei nem írhatók meg Mindszenty József sorsának és életművének ismerete – és ezen túlmenően, annak megértése – nélkül, hiszen az országok-nemzetek-népek sorsát meghatározó vagy befolyásoló történelmi folyamatok és történelmi lehetőségek is emberek közötti konfliktusokban, az egyes emberek sorsában öltenek testet. Mindezek alapján olyan átfogó biográfiát kívántam írni, amely a személyes életutat abban a történelmi közegben elemzi és értelmezi, amelybe a főhős született és amelyben meg kellett találnia egyháza és a saját helyét.

Mindszenty József a kommunizmus elleni harc szimbólumává nőtt, így vált világhíressé. 1945 és 1974 között töltötte be az esztergomi érseki és az ezzel együtt járó primási méltóságot, de ebből a közel három évtizedből ténylegesen alig négy esztendő telt el hivatalában. A politikai rendőrség 1948. december 26-án letartóztatta, a Budapesti Népbíróság életfogytiglani börtönre ítélte. Hogy mit alkotott 1919 és 1944 között zalaegerszegi apátplébánosként, mit tett 1944–1945-ben veszprémi püspökként, hogyan teltek börtönévei, miként szabadult ki, mit csinált 1956. október 30-ától november 4-ig, majd 1971-ig, a budapesti amerikai követségen töltött önkéntes száműzetés 15 esztendejében, minderről sok részlet, összességében mégis hiányos információ állt rendelkezésre.

Nem egyszerűen egy főpap volt, hanem egy politikai/közületi karakter őstípusa. Neve a 21. század eleji Magyarországon is – ha nem is mindenki által elfogadott, de komoly hívó szó: küldeteses, plebejus-konzervatív, túlszordulóan nemzeti érzelmű, megingás nélküli náciellenes, a diktatúrákkal rendre ütköző, historizáló szemléletű főpap, aki egyszerre lett a kommunizmus üldözöttje és a kommunizmusnak tett diplomáciai vezéráldozat. Befogadása és utóélete a kritikátlan kanonizálás és a megbélyegző diabolizálás végletei között hullámozott. Magyarországon évtizedeken át az utóbbi sablon élt, majd annak ellentéte is feltámadt: előbb az emigráció, majd a hazai katolikus közösség kollektív emlékezetét mindinkább eluralta egy vezér mártírképe, amely kizárólag glorifikált életutat tulajdonít Mindszentynek. Nézetei mára beépültek a konzervatív és jobboldali értelmiségek nemzetfogalmába, miközben a baloldali és liberális értelmiség is próbálja árnyalni korábbi egyoldalú megítélését.

Komoly dilemmát okozott, hogy a teljes monográfiát, vagy annak csupán valamely részletét nyújtsam be doktori értekezés gyanánt. A fiatal felszentelt pap szocializációja az első világháború, az azt követő forradalmak és az államiság trianoni keretek közötti eseménydús, viharos időszakára esik. Az életút ezen negyedszázada – több apró részlettől eltekintve – lényegében feltáratlan volt. Önmagában a plébánosi karriert mégsem éreztem elégségesnek akadémiai disszertációhoz. Az igazán történelemformáló és sokkal ismertebb 1945 és 1948 közötti életszakasz viszont az előzmények nélkül csonka lenne, hiszen az akkor rögzült nézet- és magatartás-inventár élete végéig kitarzott. Az aktív primási periódus a perrel és 1956-ig tartó szabadságvesztéssel zárult, ezek együttesen terjedelemben felölik a teljes első kötetet és a második kötet egynegyedét. A fennmaradó háromnegyednyi rész az 1956 és 1975 közé eső periódust dolgozza fel, erről is igen hiányos ismereteink voltak, kivált a követségen töltött

másfél évtizedről. Végül a pályakép ívének láthatósága és értékelhetősége érdekében a teljes monográfia benyújtása mellett döntöttem, bár így jövődő opponenseimre sokkal nagyobb teher hárul, amiért ez úton is elnézésüket kérem.

I.1. A szakirodalomról

A disszertációban tárgyalt kérdéskörök kapcsán három historiográfiai csoportot különböztethetünk meg: a köztörténeti alpműveket, a katolikus egyház 20. századi történetét feltáró szakirodalmat és a szűkebben vett Mindszenty-historiográfiát. A köztörténet terén nem törekedtem új megállapításokra, ehelyett a magyar történelem legjavát összegző historiográfiákra (főleg Borhi László, Gyarmati György, Izsák Lajos, Kardos József, Paksy Zoltán, Palasik Mária, Pritz Pál, Romsics Ignác, Vida István, Zeidler Miklós műveire) támaszkodtam, így helyezve el Mindszenty életpályáját a történelmi csomópontokban. A magyar katolikus egyház 20. századi históriája csak a legutóbbi negyedszázadban került a hazai történettudomány érdeklődésébe, oka nyilvánvaló: az idők nem kedveztek az egyháztörténet művelésének. A 2009-ben elhunyt Gergely Jenő járt az élen: *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971 c. művében* (1985) elment addig a határig, ameddig a késő-kádári rendszer ezt megtűrte, ami azonban messze nem merítette ki az egyház részéről támasztott várakozásokat. A feladat egy új történész-generációra várt és vár.

Legbővebben a monográfiámhoz használt Mindszenty-irodalomra térnék ki, bár ennek bemutatása is csak vázlatos lehet, hiszen a szekunder források mennyisége napjainkra könyvtári terjedelműre bővült. A disszertáció végén igen hosszú lista tartalmazza a 2015 nyaráig publikált műveket (ezért jelen tézisek jegyzeteiben csak az ezt követően megjelent és említett művek bibliográfiai adatait adom meg). Ám még ott sem térhettem ki a napi- és hetilapokban vagy alkalmi kiadványokban itthon és külföldön megjelent írásokra, mert azok teljes felsorolása külön kötete(ke)t tenne ki. Igazolásként említem, hogy 2018-ban Hévízi Sára és Kiss Gabriella jóvoltából megjelent egy 660 oldalas mű,¹ amelyben a szerzők összegyűjtötték a Mindszenty-élekezettörténet 1975 óta regisztrált nyomait a napilapszintű említésektől (hirdetéseket, sajtószemléket, műsorajánlókat is beleértve) a terjedelmesebb publikációkon át a legkülönbözőbb megemlékezésekig bezárólag. Tartalmi összefoglalókkal bővített és helyenként minősítést is tartalmazó, sajátos repertóriumról van szó, amely egyrészt a Mindszenty-kultusz nyomába eredt, másrészt maga is táplálni és igazolni kívánja a megkülönböztetett tiszteletet.

A hazai kiadványok első hulláma a bíboros ellen lefolytatott konstruált per (1949) kapcsán keletkezett. Ezekben a politikai pamfletekben Mindszentyt kizárólag egy Amerika-bérenc, klerikális fasisztaként ábrázolták. A történésznek – a számtalan ismétlődés, a per kézenfekvő konstruáltsága, a szöveg bornírtsága ellenére – érdemes áttanulmányoznia mindegyiket – az információkért és a tanulságokért. A vádak már a bírósági tárgyalás előtt igazolni hivatott *Sárga könyvet* például azért, mert abban tetten érhetők a csúsztatások és a manipuláció nyomai, a hírhedt *Fekete könyvet* meg azért, mert az a bírósági tárgyalás korabeli

¹ Hévízi Sára–Kiss Gabriella: *Egy szentéletű ember. Mindszenty-tisztelet 1975-től napjainkig*. Magyarországi Mindszenty Alapítvány, Budapest, 2018.

hangfelvétele alapján készült. Az elfogadható, hogy az előbeszéd pongyolaságait a szerkesztés során kigyomlázták, ám visszahallgatva a Magyar Rádió hangarchívumában őrzött eredeti magnószalagokat, bizony rá kellett döbbsen: a vádlottak válaszaiból az ellenkezést, a bűnösség tagadását vagy egy-egy elvi álláspont kifejtését is gyakran „kifelejtették”.

A „demokrácia ellenségévé”, a „klerikális reakció” vezérévé torzított kép érdemben nem módosult 1956 után sem. Balogh Sándor és Orbán Sándor történészek ideológiavezérelt és Mindszentyt kizárólag politikusként bemutató és elmarasztaló írásait leszámítva a nagy elhallgatás évtizedei következtek. A „helsinki szellem” viszont friss fuvallatot hozott a pártpolitikai céloknak alárendelt tudományos világba is. A Mindszentyről alkotott sablonon az 1980-as évek történészei már finomítottak, de a sematikus minősítésekkel nem szakítottak – nem is szakíthattak. Csak a rendszerváltás előestéjén próbálkozhatott néhány autonóm gondolkodású történész a kép árnyalásával. 1989-ben Gergely Jenő és Izsák Lajos révén megjelentek a Mindszenty-per írott forrásai: a tárgyaláshoz írásban benyújtott vagy az eljárás során keletkezett iratok. Ezek nem szó szerinti rögzítései az elhangzottaknak (a vádirat írott szövege is nagymértékben eltér az élőben elhangzottaktól). A per jogi elemzését újabban Kahler Frigyes bírő végezte el. Az első tudományos igényű, ám vázlatos életrajzot Gergely Jenő írta és az általa összeállított, a Mindszenty-perről szóló dokumentumkötet bevezetőjeként tette közzé, de ő volt az, aki a *Műhely* című győri folyóiratban már 1984-ben is tárgyilagosan írt a zalaegerszegi plébánosról. Tyekvicska Árpád levéltárosi precizitással feldolgozta az 1956. őszi felsőpetényi és rétsági eseményeket. 1991-ben jelent meg Ólmosi Zoltán válogatása *Mindszenty és a hatalom* címmel, ami dokumentumkötet esetében ritka népszerűségnek örvendett; nem csupán témája miatt, hanem mert a rendszerváltáskor még kutatható iratokat idővel rejtélyes okból zárolták, majd minősítésüket 2013–2014 folyamán ismét feloldották. Csak ritkán és közvetetten érinti a primást, de fontos mozzanatokat rejtenek a Baráth Magdolna által közzétett szovjet diplomáciai jelentések is.

Az 1990-es évek legelejétől jelentek meg Adriányi Gábor és Mészáros István monográfiái és informatív tanulmányai, feltárva az életút számos fontos szakaszát. Adriányi érdeme, hogy nemzetközi horizontról láttatja a személyiséget, ahogy újabban Szabó Ferenc SJ is. Mészáros a bíboros iránti leplezetlen szimpátiával végzett mélyfúrás az életút számos csomópontján, s bár szemléletében sokszor erősen érvényesítette a hagiográfia szempontjait, elemzései ugyanakkor fontos és hasznos alapot szolgáltatnak Mindszenty szemléletének értelmezéséhez, világról alkotott képének tanulmányozásához. Zinner Tibor, a Németh Miklós-kormány által 1989-ben létrehozott Tényfeltáró Bizottság elnökeként kezdte el és szolgálja azóta is nagy elhivatottsággal a törvénytelenül elítéltek rehabilitálását, így az elsők között mutatott rá a Mindszenty József elleni eljárás visszásságaira. Dobri Mária, Hóbor József és Kuntár Lajos jóvoltából megkezdődött az életpálya mozaikjainak a diákévekig és a zalaegerszegi negyedszázados plébánosi működésig lemenő vizsgálata. Beke Margit Mindszenty szentbeszédeiből állított össze szimpla válogatást.

Igazi áttörés csak az utóbbi években következett be, köszönhetően Somorjai Ádám OSB lendületes forrásfeltáró munkájának, amely Mindszenty életének utolsó harmadára, az 1956 és 1975 közötti évekre fókuszál: az amerikai iratok kutathatóságát elsőként használta ki, majd vont be többek között engem is az amerikai levéltári alap kutatásba. A források magyar nyelvű közlésében társszerzőként Zinner Tibor volt segítségére. Ugyanők tettek közzé 2008-

ban egy monumentális dokumentumközlést *Majd' halálra ítélve* címmel, a forrásokat ezúttal 1944. november 30-ától indítva. A közzétett dokumentumok és a hozzájuk fűzött értelmezések számos elemzés kiindulásául szolgáltak és feltámasztották a szakmai – sajnos nem egyszer személyeskedésbe hajló – vitákat. Leghevesebben a Mindszenty-kutatásban „doyennek” számító Mészáros István bírálta Somorjai forrásközléseit: kifogásolta a felvezető elemzéseket, de magukról a forrásokról is úgy vélekedett, hogy azok nem igazán számítanak különlegesnek az életmű történetében. A reakciókból látni, hogy az értelmezés mennyire nem könnyű, és mennyire nehéz szakítani évtizedeken át képviselt és meggyőződéssel hitt értékítéletekkel még akkor is, ha a forrás feketén-fehéren cáfolja azt. Végeredményben ezek az új kutatási lehetőségek és forrásfeltárások nagy ösztönzést adtak a pályakép vizsgálatához.

A legutóbbi években további új, informatív és objektív elemzések teszik teljesebbé a szakirodalmat, távolról sem hiánytalanul utalok elsősorban Czene-Polgár Viktória, Fejérdy András, Gárdonyi Máté, Gianone András, Hatos Pál, Hegedűs János, Klestenitz Tibor, Kovács Gergely, Miklós Péter, Paksy Zoltán, Pallagi Mária, Perger Gyula, Petrás Éva, Rétfalvi Balázs, Somorjai Ádám, Soós Viktor Attila, Sz. Nagy Gábor, Szabó Csaba, Szokolczai György, Vörös Géza tanulmányaira. A Zalai Múzeum 21. kötetében megjelent tanulmányok közül Béres Katalin, Göncz László és Megyeri Anna írásait emelem ki szakszerűségük okán. Rajtuk kívül több olyan kutatót lehetne még felsorolni, akik nem közvetlenül Mindszentyvel foglalkoznak, de kutatási témájuk kapcsán „belebotlottak” személyébe. Az itthon védett PhD-értekezések közül említhető Cúthné Gyóni Eszter, aki Endrédy Vendel zirci ciszterci apát életútját tárta fel,² a külföldön védettek közül pedig Fejérdy Gergely, aki az 1944–1956 közötti évek magyar–francia, magyar–belga és magyar–svájci kapcsolatairól 2009-ben Párizsban védte meg disszertációját, amelyben külön fejezetet szentelt Mindszenty József letartóztatásának, perének – pontosabban a francia külügyi recepciónak és annak, hogy a magyar diplomácia miként próbálta manipulálni a francia sajtót és közvéleményt.

A Mindszentyről szóló idegen nyelvű irodalom elsősorban német, angol, francia és olasz nyelven a legbővebb, de nem kutatáson, hanem személyes élményeken vagy újságírói összegzéseken alapulnak. Az 1949-es elítéltetés történetére vonatkozó külföldi irodalom az életmű egyéb szakaszaihoz képest túlpozícionált, gyakran hitelt ad bizonyíthatatlan vagy éppenséggel megcáfolható, ám annál népszerűbb állításoknak (pl. akaratbefolyásolás vagy az igazolhatónál túlmenő irathamisítás), ugyanakkor homályban hagyva azoknak a lehetőségeknek a feltárását (pl. állam és egyház közötti tárgyalási kilátások), amelyek az adott pillanaton túllépve a magyarországi katolikus egyház működését is befolyásolták. Hasonlót lehet mondani az 1950-es és 1960-as években külföldön publikált magyar és idegen nyelvű munkákról, amelyeknek célja és üzenete lényegében azonos: a mártír Mindszenty emlékének ápolása és a kommunista rezsim aljasságának bemutatása. Alaphangjuk a glorifikálásé, de ezzel együtt igen hasznosak a történész számára. Kivált Csonka Emil, Kovács Aladár, Közi Horváth József, Maróthy-Meizler Károly és Vecsey József írásait kell említenem. Maróthy-Meizler Károly 1958-ban megjelent *Az ismeretlen Mindszenty* című műve bár sok tárgyi tévedést tartalmaz és szemlélete meglehetősen elfogult, mégis a plébánosi időszakra

² Cúthné Gyóni Eszter: „Nem harcolunk, de nem is búcsúznak...”. *A Ciszterci Rend Zirci Apátságának története a második világháború végétől Endrédy Vendel haláláig*. Zirci Ciszterci Apátság, Budapest, 2017.

vonatkozóan a leghasználhatóbb, mivel kapaszkodókat nyújtott több fontos történéshez. Mindszenty emlékének ébrentartásáért igen sokat tett Vecsey József, aki a pázmáneumi évek alatt titkárként szolgált a bíborost. Már az 1950-es évek végén összeállította a Mindszenty-okmánytár három kötetét, azonban a dokumentumok felvezetései vagy jegyzetei gyakran pontatlanságot tartalmaznak, illetve a publikált és a levéltárban őrzött források szövegei között nem egyszer eltérés mutatható ki, ezért esetükben hatványozottan érvényes a forráskritikai megközelítés. Ugyancsak Vecsey adta ki 1970-ben az *Emlékezés Mindszenty bíboros édesanyjára* című kötetet (2012-ben a szombathelyi Martinus Kiadó jelentette meg újra). E könyv – bármily meglepő is – lényegében Mindszenty József négy évvel később, 1974-ben közzétett *Emlékirataimnak* az első fogalmazványa, amint azt Somorjai Ádám *Törésvonalak Mindszenty bíboros emlékirataiban* című forrás-összehasonlító munkája aprólékosan bizonyítja. Vecsey emlékezését angolra is lefordították, és Phyllis Schlafly amerikai konzervatív alkotmányjogász – az amerikai ízlésnek megfelelően átdolgozva – 1972-ben *Mindszenty the man* címen kiadta. Említésre méltó még Közi Horváth József katolikus pap, volt országgyűlési képviselő Mindszenty bíborosról írt személyes hangvételi könyve, ez eredetileg németül jelent meg 1962-ben Münchenben, majd itthon a plébános emlékét ápoló alapítvány adta ki magyarra fordítva 2017-ben.³ Feltétlenül meg kell említeni Giovanni Barberini 2008-ban megjelent művét, a *La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana* [A párbeszéd politikája. Casaroli dokumentumai a vatikáni keleti politikáról] című forráskiadványt, amely a Szentszék keleti politikáját évtizedeken át formáló Casaroli érsek irataiból közölt tekintélyes mennyiségű válogatást.

Igen jelentős a külföldi sajtóanyag, tekintélyes gyűjtemény található a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, kisebb (1971 utáni) a Közép-európai Egyetem OSA (Open Society Archives) Archívumában. A sajtó három csomópontban sűrűsödik össze: az 1949-es per, a budapesti amerikai követségről történő távozás (1971) és az érseki székről történő letétel (1974) körül. A cikkek szemléletét alapvetően a lapkiadó politikai beállítottsága határozza meg.

Mindszenty életművéről egyfajta párhuzamos történetírás alakult ki: a magyar történészszakma a negyedszázada még frissnek mondható szemlélettel publikált Gergely Jenő, Izsák Lajos, Mészáros István eredményeit ellenvetés nélkül elfogadta, csak Gergely és Mészáros között alakultak ki szakmai viták, a nemzetközi történetírás viszont gyakorlatilag nem vett róluk tudomást. Fordítva is hasonló történt: a külföldön megjelent írások itthon visszhang nélkül maradtak, hazai olvasójuk alig akadt, legfeljebb az Országos Széchényi Könyvtár különgyűjteményében lehetett hozzájuk férni. Ezen a helyzeten csak az utóbbi években látszik szerény változás, köszönhetően az idegen nyelvű publikálásnak. Ezek közül feltétlenül kiemelendők a Somorjai–Zinner alkotópáros angol nyelvű forráskötetei: az egyik (2013) az amerikai elnökökhöz és külügyminiszterekhez, a másik (2017) a Szentszékhez⁴ írott Mindszenty-leveleket közli és dolgozza fel. Identításelemző munkába kezdett a német Árpád von Klimó: 2010-ben és 2012-ben angolul publikált írásaiban felvetett kérdéseket az

³ Közi Horváth József: *Mindszenty bíboros*. Ford. Taczman Andrea. Közi Horváth József Népfőiskola. Agyagosszergény, 2017.

⁴ Adam Somorjai OSB–Tibor Zinner: *Correspondence of Cardinal József Mindszenty with the Holy See from the American Legation, 1956–71*. EOS, Sankt Ottilien, 2017.

elkövetkezendő években tervezi tovább vizsgálni, támaszkodva immár a hazai kutatások eredményeire is. Lassan az új kutatási eredmények beépülnek – egyelőre főleg a hazai, de apránként a nemzetközi – történetírás diskurzusába.

Munkámat visszaemlékezések, egykorú naplók és privát levelezések is segítették. Elsőként Mindszenty József emlékiratait említhetem, ám több sors- vagy munkatárs, mint például Ispánki Béla, Mészáros Tibor, Mócsy Imre és Nagy Töhötöm, a történelemformáló kortársak közül a szentszéki külpolitika meghatározó személye, Agostino Casaroli, az amerikai diplomaták közül Alfred Puhán és Robert F. Illing memoárja is megjelent. Mindszenty először 1974-ben publikált emlékiratait azonban pontosan azokkal a gyengeségekkel bírnak, mint a műfaj általában. Nem tekintettem feladatommak a tévesztések sorjázását, ám amikor történetileg releváns pontokon olyan bizonyító anyag került elő, amely egyértelműen ellentmondott vagy kifejezetten cáfolta az emlékiratok állításait, azt jeleztem. Az emlékiratok elemző megközelítésének szükségességét elsőként a Rómában élő Németh László Imre prelátus vetette fel, ám ezt a feladatot az emlékiratoknak a 2015. évi ünnepi könyvhétre kiadott első teljesnek és kritikainak mondott kiadásának gondozói nem végezték el maradéktalanul. Értékes visszaemlékezés-gyűjtést őriz a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár: a közelmúltban elhunyt Sill Ába Ferenc OFM felkérésére még az 1980-as években többen megírták személyes emlékeiket Mindszenty Józsefről. Ennek köszönhetően hol egy rövidke szilánk, hol egy terjedelmes memoár került a könyvtár őrzésébe. Míg a visszaemlékezések jellemzően egy életút egészének vagy részletének igazolására íródnak, addig az egykorú naplókat nem szánták a nyilvánosságnak, ezért forrásértékük kétségtelenül nagy. Mindszenty József követségi éve alatt napi jegyzeteket készített, ezek halála után, 1979-ben jelentek meg Vaduzban (Liechtenstein). A Prímási Levéltárban fennmaradt egy eddig kiadatlan vékonyka kéziratos naplója is, amelyben 1935 és 1943 között vetette papírra a vele történeteket. Fontos forrás, sokszor hivatkozok is rá a monográfiában. Zágon József pápai prelátus Mindszenty Józsefre vonatkozó levelezéséből Németh László Imre közölt válogatást, ami tartalma mellett azért is fontos, mert tisztázza a Zágon-irathagyaték sorsát. Természetes, hogy rendszerváltás előtti és utáni hazai munkák több kérdésben is polemizálnak egymással. Szemléletük és értékelésük eltérő. Sok közöttük az apológia, holott Mindszenty nem szorul rá, hogy mesterségesen mítoszt teremtsenek köré, ráadásul az esetleges túlzás hiteltelenítheti azt, amiért akár az életét adta volna.

A disszertációként benyújtott mű előzménye egy 2002-ben megjelent kismonográfiám, amely – és bevallom, nekem is meglepetés volt – könyvnyi terjedelemben (16 szerzői ív) elsőként tekintette át Mindszenty életpályáját születéstől halálig. Éppen ezért is tisztában voltam a hiányokkal és hogy ez csak a kezdet, ami folytatást és teljesebb feltárást követel. A munkát tehát alapkutatásokkal folytattam. Az újabb eredmények először 2014-ben németül jelentek meg *Kardinal József Mindszenty – Ein Leben zwischen kommunistischer Diktatur und Kaltem Krieg* [Egy élet a kommunista diktatúra és a hidegháború között] címmel. Ebben a 2002-es kismonográfiához képest sokkal mélyebben, a jelen doktori disszertációként benyújtott magyar kiadáshoz képest viszont sokkal rövidebben (mégis több mint ötszáz oldalon) vittem végig az életutat. Árpád von Klimónak köszönhetem a mű amerikai „felfedezését”: ajánlására a washingtoni Catholic University of America Press tervezi kiadni.

I.2. A célkitűzésekről

A mű bevezetőjében így határoztam meg feladatomat: „*Célunk szerénytelenül nem kevesebb, mint a dolgokat úgy láttatni, ahogy voltak. Hogy hitelesen, élményszerűen és mégis dokumentáltan végigvezessük Mindszenty József életét, s hogy eközben megpróbáljuk feltárni személyiségét a maga kételyeivel és bizonyosságaival. [...] Sorsa alkalmat kínál, hogy választ keressünk magunkban egy olyan kérdésre: mit is jelenthetett a 20. század Magyarországon kereszténynek (és nem csak katolikusnak) lenni, és mi a kereszténység – világnézeti falakat is átlépő – üzenete a jelen világnak.*” A legfőbb célkitűzés tehát az volt, hogy körültekintően és elfogulatlanul bemutassam a papot és az embert az őt körülvevő sokarcú valóságban, amelynek elemeit az elmúlt évtizedekben oly sokan igyekeztek összeilleszteni. Csalódik, aki egy hajlíthatatlan és tévedhetetlen embert, ám az is, aki egy bigott és csökönyös főpapot keres a sorok között, az igazság ugyanis – mint általában mindig – a végletek között rejlik.

Míg a hangsúlyok eltérőek, az elemzés sarkkövei az első nekifutás, 2002 óta változatlanok: a főszereplőt holisztikusan kell elemezni, bemutatva azt a sokféle, gyakran ellentétes hatást, amelyek eredőjeként megörökítésre érdemessé vált az életpálya. Egyes részletek azonban az elmúlt évtizedben végzett kutatásaim fényében elévültnek bizonyultak, ezekre a disszertációként szolgáló műben rendre utalni igyekeztem. Az újdonság azonban nem csupán az, hogy egyes bizonytalan állítások igazoltaknak vagy megcáfoltaknak tekinthetők, hanem hogy az életút eddig csak ismertnek hitt, mégis feltáratlan szakaszai levéltári kutatásokon alapulnak. A hitelesség érdekében megállapításaimat igyekeztem a lehető legszélesebben alátámasztani. Az aránytalanságok kiküszöbölése és a reális összkép kialakítása érdekében nem csupán a szenvedő, „mártír” egyház képét, hanem az offenzív egyház létét is igyekeztem felvillantani. Ebből nőtt ki például a monográfia azon szakasza, amely a prímás közjogi szerepének történeti fejlődését ismerteti, és amire Mindszenty historizáló szemlélete is felépült. A feldolgozás során az is világossá vált, hogy a magyar kutatás által feltárt elemek közül hiányzik a nemzetközi fogadtatás, a bíboros korabeli megítélésének története. Ezért a doktori mű egyik célkitűzése volt, hogy feltárjam és kiegészítsem a Mindszentyről rajzolt tablót a diplomáciai komponenssel. Az amerikai aspektusok széles skálája olvasható Somorjai Ádám említett forrásközléseiben, ezek természetesen jelen vannak munkámban, de azokon kívül is bevontam amerikai, továbbá brit, francia, német és orosz forrásokat. Újabb kutatási célt a személyiség hiteles bemutatása jelentett, amelyhez ugyancsak az életmű vizsgálatán keresztül jutottam el.

A tudományos igényű pályakép megrajzolásához nemcsak elegendő forrás, hanem kellő időbeli távolság is kell. Paradox módon 2002-ben sokkal távolabbinak éreztem Mindszenty József életét, mint napjainkban, amikor a boldoggá avatás miatti várakozás egyre türelmetlenebbé teszi a híveket és az életmű megítélése ismét érzékenyebbé vált. Akármikor is lesz eredménye a kanonizálásnak, Mindszenty József élettörténete nem csak ezért izgalmas, vagy mert bepillantást nyerhetünk egy főpap életének nem nyilvános és ismeretlen részleteibe, hanem mert ezzel teljesebbé válik a katolikus egyház 20. századi története.

II. Források és módszerek

A monográfia közel hatvan, 38 hazai és 20 külföldi levéltárból, irattárból és könyvtárból, mintegy másfél évtized alatt összegyűjtött anyag alapján készült, a forrásanyag jelentős része kiadatlan, sőt ismeretlen volt a korábbi egyháztörténeti kutatások előtt. A források fellelhetősége Rábatyúrtól és Zalaegerszegtől kezdve Budapesten, Esztergomon, Kalocsán át több európai és tengerentúli levéltárig terjed. Kizárólag ennek köszönhető a teljes életút hiteles – legalábbis annak szánt – és részletes bemutatása.

II.1. A levéltári forrásokról

Pehm József alig feltárt zalaegerszegi plébánosi működését afelől mérlegeltem, hogy mi a lelkipásztor elsődleges kötelessége. Kétségtelenül az, hogy minél virágzóbb hitéletet teremtsen. Minden más – politika, társadalmi tevékenység, gazdasági szervezkedés – csak *ez után* következhetett. Ám tevékenységének ezen részletei nélkül a kisnemesi gyökerekkel és származástudattal bíró, valójában azonban kisbirtokos-paraszti rétegeből származó Pehm/Mindszenty József nemigen kerülhetett volna a magyar katolikus egyházi hierarchia csúcsára. Az ehhez a periódushoz használt források a Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei, illetve Vas Megyei Levéltárában, a rábatyúti plébániai irattárban, a Zalaegerszegi Mária Magdolna Plébánia Irattárában, a Szombathelyi Püspöki Levéltárban, a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban, a Ferences Levéltárban, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában és a Prímási Levéltárban találhatók (az utóbbiban őrzött Mindszenty-magánlevéltár 47 doboznyi iratanyagáról a kutatás során elkészítettem a majdani fondjegyzék alapjául szolgáló tartalmi összesítést is). A források tekintélyes részét az elsők között vagy kifejezetten elsőként vettem kézbe.

A rövid veszprémi püspöki időszak feltárásához elsősorban a Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltárban kutattam, ahol Mindszentytől újabb kétdoboznyi magánhagyaték is megmaradt. Természetesen jártam az MNL Veszprém Megyei Levéltárában is, de itt csak igen szórványos anyagot találtam. Esztergomban a Prímási Levéltár tartalmazza nemcsak a zalaegerszegi plébánosság, hanem annak a periódusnak az anyagát is, amelyben Mindszenty legitim és aktív prímás és érsek volt. 1991-ben idekerültek az addig az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL), illetve annak létrehozása előtt a Belügyminisztériumban őrzött peranyagból az 1948–1949-ben a házkutatások során lefoglalt, valamint a vizsgálati eljárás alatt keletkezett iratok. A közvetlenül a perhez köthető iratok eredetije az ÁBTL-ben maradt. Ennek köszönhetően tehát a Mindszenty-per V-700-as számú eredeti vizsgálati dossziéinak egy része a Prímási Levéltárban, másik része az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található, ezeket mindkét levéltár ugyanazon dosszié- és oldalszámon őrzi. Az addig egységes irategyüttes szétválasztása nem tett jót a kutatásnak, mert az összetartozó iratok is óhatatlanul elválasztódtak. A hivatkozásokat az *eredeti* dokumentum fellelhetőségéhez igazítottam. Az érseki működés feltáráshoz több más egyházmegyei levéltár anyagát is használtam, ahogy ehhez találtam releváns iratot a Párizsi Érsekség Történeti Levéltárában és a New York-i Érsekség

Levéltárában. Utóbbiban Spellman bíboros érsek hagyatékát kutattam, ami különösen izgalmasnak bizonyult Mindszenty 1947-es amerikai útjához, illetve a magyar királyi korona elhelyezésével kapcsolatos törekvések feltárásához.

Egyes iratcsoportok „vándorolnak”, mivel őrzési helyük levéltáron belül vagy levéltárak között időközben megváltozott vagy épp változóban van. A Legfőbb Ügyészség 1989–1990-ben lefolytatta a Mindszenty-per felülvizsgálatát, ennek iratait akkoriban az ügyészségen lehetett megtekinteni, mígnem pár év múlva bekerültek a Magyar Nemzeti Levéltárba. Az 1950-ig felvett fogolytörzskönyveket 2014-ig a Kozma utcai Budapesti Fegyház és Börtön Irattárában lehetett átlapozni (jegyzeteinkben még ez található), majd azokat átvette Budapest Főváros Levéltára. Itt a Budapesti Népbíróság anyagaiban is kutattam (Szálasi-, Mindszenty-, Grösz-pert, valamint Matheovits Ferenc, Turcsányi Egon, illetve Kósa Pál és társai perét), az 1945 előtti egyes sajtóperek nyomait pedig a Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai között találtam meg. A kiscgazda párt iratanyagát a rendszerváltozás előtt még a mai Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltár kezelte, majd az azóta megszűnt párt kezelésébe került. A monográfia megjelenésekor Érden őrizték egy alapítvány gondozásában, 2017–2018-ban azonban az irategyűttest átvette a Magyar Nemzeti Levéltár, amit csak helyeselni lehet. Az 1945 utáni kommunista és szociáldemokrata párti iratok a kézirat lezárásakor még a Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltárban voltak, azonban átadásuk a Magyar Nemzeti Levéltár részére már elrendeltetett, ahogy évekkel ezelőtt ugyanez kerültek a Magyar Szocialista Munkáspárt iratai is. Az MKP és az MDP vezető testületei üléseinek jegyzőkönyveit legalább 1957-ig megküldték a szovjet elvtársaknak, akik így – a diplomáciai és katonai vonalon beszerzett értesüléseikkel együtt – meglehetősen tisztában voltak a belpolitikai fejleményekkel. A mai orosz levéltári jelzeteket tájékoztatásul közöltem, bár előfordult, hogy egy-egy irat hiánytalanabban maradt meg Moszkvában, és az orosz jelzet nem rendelhető hozzá megfelelő hazaihoz. Mondani sem kell, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára a források kimeríthetetlen tárháza, távolról sem csupán az említett pártiratok miatt, hiszen itt találhatók többek között a különböző minisztériumok, a minisztertanács, az 1989-ben jogutód nélkül megszüntetett Állami Egyházügyi Hivatal, de még a ferences rendtartomány 1945 előtti egyes iratai is. Külön örvendetes, hogy a magyar külügyminisztérium 2013-ban az eredetileg több évtizedre – 2041-ig, sőt 2055-ig – zárolt iratait visszaminősítette, így azokat a doktori műhöz már feldolgozhattam.

Mindaz, ami napjainkban a Mindszenty életpályához kutatható, nemcsak roppant terjedelmes, de szerteszét található a világban. Az 1956 utáni évtizedekhez használt publikált források közül az Amerikai Egyesült Államok Külügyminisztériumának Történeti Hivatala (State Department's Office of the Historian) gondozza a *Foreign Relations of the United States* című könyvsorozatot, amely válogatott dokumentumok révén mutatja be az Egyesült Államok külpolitikáját. A sorozat az interneten is elérhető: (www.history.state.gov/historicaldocuments/frus). A kelet-európai kötetek Mindszenty Józsefről is tartalmaznak információkat. A nem publikált források legbőségebb iratörző helye Washingtonban, az Amerikai Egyesült Államok Nemzeti Levéltárában (National Archives and Records Administration, NARA) található. Az itt őrzött külügyminisztériumi és egyéb kormányhivatali iratok között immár kutatható Mindszenty Józsefnek a budapesti amerikai követségen töltött másfél évtizedes tartózkodásának dokumentációja (egy-egy

dobozon belül csak elvétele zárolt még néhány irat). Ebből és az egyes amerikai elnöki irattárak – a Truman, az Eisenhower, a Kennedy, a Johnson és a Nixon Library – anyagaiból közölt többkötetnyi forrásanyagot Somorjai Ádám, akivel a források felkutatásában partnerek voltunk. Számos magyar jeles személy hagyatékát őrzi a Hoover Institution Archives, az itteni kutatásból elsősorban Kertész István és Radványi János diplomaták, valamint Florian Tibor újságíró anyagát hasznosítottam. Az ENSZ levéltárában – Kecskés Gusztáv kollégám útmutatása alapján – ugyancsak sikerült fellelni releváns iratokat. A hazai iratok fontos bázisa a Magyarországi Mindszenty Alapítvány speciális levéltári anyaga, amely a trienti zsinat által előírt rezideálási kötelezettségnek Bécsben már eleget tenni nem tudó főpásztor személyes (nem hivatali) anyagát őrzi. Ebben meghatározóan 1956 utáni iratanyag található, ezekből kivált a külföldi lelképásztori utakra, az emlékiratok elkészülésére, a dispoziciókra, az érseki székből történő letételre vonatkozó, valamint Mindszenty személyes műveinek kéziratait tanulmányoztam. Az alapítvány gyűjtött dokumentumokat korábbi, főleg a perre vonatkozóan is, illetve rendkívül gazdag az alapítvány fotóanyaga.

A háttérösszefüggések rekonstruálásához, a történetek korabeli megvilágításához izgalmas szempontokat és értékeléseket rejtenek a magyar diplomaták külföldről, illetve az egyes országok diplomatáinak Budapestről és Rómából küldött jelentései, ezért az MNL külügyi anyagain 2004 és 2012 között túl megkutattam az osztrák, a francia, az olasz, a brit és csehszlovák szentszéki és budapesti követek, valamint az amerikai elnök közvetlenül a pápa mellé akkreditált megbízottja jelentéseinek tekintélyes részét. A brit külügyminisztérium magyar vonatkozású anyagairól Haraszi-Taylor Évának köszönhetően nagy mennyiségű másolat található a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban, így a brit iratokra kétféle módon is hivatkozom: az eredeti őrzési helyre (The National Archives of the UK, Bognár Szabina gyűjtőútjának eredményeként) vagy a budapesti másolatokra, fellelhetőségtől függően. Miután Magyarország évtizedeken át a Szovjetunió érdekszférájához tartozott, ezért az oroszországi források is megkerülhetetlenek. Az elmúlt két évtizedben könnyebbé vált a hozzáférés, de a kutathatóság szintje bőven hagy kívánnivalót maga után. Négy moszkvai levéltárban kutattam, a legizgalmasabb iratokra az Orosz Föderáció Külpolitikai Levéltárában (Архив Внеснеж Политики Россзишской Федерации) bukkantam. Az orosz források, ezen belül a budapesti szovjet követ jelentéseinek köszönhetően pontosan visszafejthető a szovjet szerepvállalás mértéke általában a magyar egyházpolitika befolyásolására, ezen belül az esztergomi érsek letartóztatását illetően. Puskin budapesti szovjet nagykövet részletes jelentésekben számolt be kommunista politikusok (Farkas Mihály, Rákosi Mátyás) nála tett látogatásairól és eligazításukról: Puskin helytelenítette a Vatikánnal való megállapodási szándékot, a vele való tárgyalásokat és sürgősséggel eltávolítását. Más források is arra engedtek következtetni, hogy a szovjet diplomácia nemhogy Mindszenty letartóztatását, de még „békésebb” eltávolítását sem szorgalmazta. A műben bemutattam azokat a lépéseket is, amelyeket Rákosi Mátyás tett a moszkvai jóváhagyás megszerzése érdekében. Öröndetes, hogy olyan forráskiadványok is napvilágot láttak Moszkvában, amelyekbe a magyarországi egyházak helyzetéről szóló dokumentumokat is beválogattak, de közülük csak kevés érinti kifejezetten Mindszentyt.

Munkám során nagyrészt még az 1990-es években, majd a 2000-es években ismét szisztematikusan bejártam a katolikus egyházmegyéket (Eger, Esztergom, Győr, Kalocsa,

Nyíregyháza, Veszprém, Vác, Pécs, Székesfehérvár, Szombathely) levéltárait. 2006–2007-ben átvizsgáltam a Magyar Katolikus Püspöki Kar Irattárát, ahová az egyházmegyei levéltárak közül Egerből és Pécsről számos, a testület működésére vonatkozó iratköteget Veres András titkársága idejében átszállítottak. Kutatásokat folytattam az életútban érintett szerzetesrendi – bencés, ferences, jezsuita, piarista – levéltárakban, illetve e rendekkel vagy a rendekhez köthető személyekkel (pl. Kelemen Krizosztom, Kerkai Jenő, Nagy Tőhötöm, Tomek Vince, Slachta Margit stb.) kapcsolatos forrásokat őrző egyéb közgyűjteményekben, mint pl. az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, a Magyar Nemzeti Levéltár P szekciójában.

A doktori mű forrásjegyzékét áttanulmányozva a kívülállóknak is érzékelhetők az ezzel járó kutatási nehézségek. Mint minden kutatónak, gyakran nekem is úgy kellett keresgélni egy-egy iratot, mint tűt a szénakazalban, máskor a középkori kódexmásolók nyomdokain haladva körmöltem a forrásokat, mivel fénymásolásra igen korlátozottan volt lehetőség (pl. az említett moszkvai külügyi levéltárban évi [!] 16 oldalt engedélyeznek), fotózásra meg egyáltalán nem. Pályázati és akadémiai támogatások nélkül a kutatási költségeket is lehetetlenség lett volna kigazdálkodnom.

A biográfiák szerzői gyakran hivatkoznak forráshiányra, ami akadályozza a rekonstrukciót és bizonyos mozzanatok homályban maradnak. A legalaposabb kutatás ellenére Mindszenty életrajzában is akadnak kevésbé éles részletek. Három fontos levéltár anyaga ugyanis jelenleg és várhatóan még hosszú ideig nem lesz kutatható: a vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciója Történeti Levéltárának iratai csak 1939-ig hozzáférhetőek, egyáltalán nem nyilvános a szovjet állambiztonsági szolgálat, a hírhedt KGB irattára, ahogy a bécsi főegyházmegye levéltárában Franz König bécsi bíboros érsek iratai sem. A hiány közvetetten és részlegesen pótolható. A magyar állambiztonság „alapos” munkájának köszönhetően ugyanis gyakran olyan információk is fellelhetők az ÁBTL-ben, amelyek az említett intézményekben még zároltak (példaként említhetem a bécsi nuncius néhány hivatali jelentését 1955-ből). Az egyesült államokbeli Stanfordban található Hoover intézetben pedig mikrofilmen olvashatók Ivan Szerov tábornok, a KGB elnökének és mások jelentései (valamikor a peresztrojka hajnalán vásárolták), ugyanez az anyag Moszkvában jelenleg nem elérhető.

II.2. A módszertanról

Módszertani újítással nemigen dicsekedhetek: a klasszikus biográfiai megközelítést alkalmaztam, azaz alapvetően kronológiai rendben fejtettem fel az életpálya köz- és egyháztörténetbe illesztett ívét, lehetőleg arányosan kitekintve minden lényeges részletre. A fentiekben részletezett forrásokat a történettudomány kialakult módszertani elveinek, a forráskritika bevett fogásainak alkalmazásával dolgoztam fel. Az időrendet helyenként tematikus csoportosításokkal törtem meg: egy-egy blokk túlmegy az előző időhatáron, majd visszatér egy újabb téma kifejtésénél. Szemléletmódban az elmúlt évek legkiválóbb hazai történeti biográfiáinak megközelítésmódjához kívántam illeszkedni, a teljesség nélkül említve Huszár Tibor, Kövér György, Rainer M. János, Sipos Péter, Vonyó József nevét. Az életút és munkásság kapcsán felvetődött a szentté avatás és az életszentség kérdése, de ennek

megítélése nem a történettudomány hatásköre, ahogy teológiai kérdésekre sem tértem ki (erre egy szakképzett teológus legutóbb 2016-ban tett kísérletet).⁵

A szokványos történetírói módszereken túlmutató lehetőségként – kicsit félve „vallom be” – írásszakértői vizsgálatot végeztettem. Ehhez inspirációt a Legfőbb Ügyészség által 1989-ben megrendelt igazságügyi grafológiai és nyelvészeti vizsgálatok adtak, amiket az 1949-es per megítéléséhez, a hamisítás és a fizikai kényszer lehetőségének megállapításához látott indokoltnak. Jómagam 2014-ben W. Barna Erika grafológus szakértőt arra kértem fel, hogy beazonosíthatatlan kéziratok alapján készítsen egy személyiségrajzot a neki ismeretlen emberről (ezért a Prímási Levéltárba is elvittem). Ezt egy sajátos kontrollnak szántam, és megnyugvással rögzíthettem: interpretációja egybecsengett az általam felvázolt személyiségképpel, illetve megerősítette az ügyészségi iratok megállapításait.

Mindszenty József megítélésének számos vitás pontja van, személyisége és életútja indulatokat keltett kortársaiban is, az utókorban is. Módszertani alapeljárásként kezeltem, hogy egyaránt megszólaltassam a kortársak felmagasztaló vagy lesújtó véleményét, amely mögött megpróbáltam a motivációkat is fölfejteni. Mindvégig átéreztem a történész nagy felelősségét, hiszen a kutató a legszikárabb tényfeldolgozással is hatást fejt ki, és egy-egy téma kidomborításával vagy ellaposításával akaratlanul egyfajta véleményt alkot (ha mást nem, legalább annyit hogy mi fontos, mi nem fontos, hiszen mindent bemutatni lehetetlenség). Elsődlegesen a szakmai követelményekre kívántam tekintettel lenni, ugyanakkor óhatatlanul számolni kellett munkám társadalmi üzenetével is. Egyszerre kellett tárgyilagosnak és függetlennek maradni, soha nem ítélni, közben véleményt is alkotni. Amikor mintegy húsz éve belefogtam Mindszenty József élettörténetének kutatásába, még nem gerjedt fel a mára olykor túlcsorduló emlékezetpolitikai vita. Túlcsorduló, hiszen elfojtott elvárásokkal, harcias igazságérzettel és a tényektől gyakran független, de a közvéleményben mégis elfogadott (elő)ítéletekkel szembesültem. Ugyanakkor a kutatónak a közvélemény és a politika elvárásaival szemben a mindenkor ellenőrizhető tények képviselőjének kell lennie. Ahogy egyik recenzensem megállapította, ez nem jelent értéksemlegességet vagy illuzórikus objektivitást, de jelenti azt a közös és biztos alapot, ahol a párbeszéd a szakma, a politika és a történelem „fogyasztói”, a közvélemény között kialakulhat.

III. A doktori mű főbb eredményei

A mű írásakor végig az vezérelt, hogy ne csupán a bűnös és áldozat leegyszerűsített képlete vagy a bálványozás és rágalmozás torz vágánya mentén vázoljam fel Mindszenty József életpályáját. Meggyőződése, hogy egy személyt nem lehet a szerepeire redukálni, odaláncolni egy vagy több kliséhez, mert akkor a személyiség összetettsége vesz el. Ezért sem tehettem, hogy akadémiai disszertáció gyanánt csak egy blokkot emeljek ki az egészből. Az életút az, ami egységes történetté fűzi a különböző helyszíneket és korszakokat. Mindazonáltal a tíz fejezet három nagyobb egységbe sorolható.

⁵ Török Csaba: *A szent életű bíboros*. Mindszenty Alapítvány–Új Ember Kiadó, Budapest, 2016.

III.1. *A plébános*

Monográfiámban – a látszólagos terjedelmesség ellenére is – a szerteágazó plébánosi tevékenység csupán főbb csomópontjaira tértem ki. Korábban a negyedszázadot felölelő zalaegerszegi plébánosi periódus alig néhány mozzanata volt feltárva, maga Mindszenty is csupán tíz oldalban tért rá ki emlékirataiban (ráadásul helyenként téves adatokat közölve). Éppen ezért a monográfiának ez a mintegy 25 szerzői ívet kitevő első két fejezete az, ami a legtöbb, kimondottan újnak mondható eredményt tartalmazza.

Az 1942 augusztusáig Pehm vezetéknéven ismert Mindszenty József központi feladatának, ahogy az egy plébánostól elvárható, mindig a lekipásztorkodást tekintette. Papszentelése után nem folytatott sem hazai, sem külföldi egyetemi tanulmányokat, nem volt filozófiai vagy teológiai doktor. Gyakorló lekipásztor lett, aki híres volt az intézményes szociális szeretet ápolásáról. Dolgozatomban ezt többszörösen alátámasztottam. A későbbi legendás Mindszenty-temperamentummal már életének ebben a szakaszában találkozhattunk. Munkássága nemcsak a szorosan vett lekipásztori tevékenységre terjedt ki, mert amellett, hogy felvirágoztatta a hitéletet és a katolikus társadalmi munkát, megszervezett egy várost, ahol fontos kérdésekben nélküle nem hozhattak döntést: a monográfiámban számos, eddig nem ismert ügyet ismertetek, amelyekben Pehm prelátus aktivizálta magát. Mindezekből kirajzolódik egy fejlődési vonal, de Pehm mégsem annyira országosan, mint inkább a maga szűkebb világában tett szert vezető szerepre.

Idővel bekapcsolódott az országos katolikus mozgalmakba is, részben mint az Actio Catholica egyik legbuzgóbb vidéki szervezője, részben mint katolikus rendezvények közkedvelt szónoka, és a politikai katolicizmus egyik igen aktív helyi alakjává vált. Magyarországon a politikai katolicizmus – a protestáns keresztény felekezetekhez kapcsolódó irányzatokhoz hasonlóan – erőteljes konzervatív irányzatként jött létre, válaszul a liberalizmus, a szociáldemokrácia és a széles körű választójogon alapuló demokratikus eszmék térhódítására, mivel azok antiklerikalizmusában, nem alaptalanul, veszélyt láttak az egyházra és a hitre nézve. Pehm József az első világháborúból sarjadt őszirózsás forradalmat – némi bizonytalankodás után – elutasította, majd a Tanácsköztársaság alatti személyes tapasztalatai zsigeri ellenszenvét táplálták a különböző mezben jelentkező diktatúrákkal szemben (nézeteit hitelesítik korabeli beszédeinek a monográfiában gyakran idézett kéziratai).

Pehm katolicizmus iránti hűsége életre szólóan összeforrt a király iránti hűséggel, közéleti lépéseit – sok más katolikussal egyetemben – a konzervatív, sőt kifejezetten ortodox legitimizmus határozta meg. Pehm/Mindszenty hitt a Habsburg-monarchia magyarországi restaurációjában és az azzal járó állami autokrácia elveiben, és ebben a politikai aurában szolgált plébánosként negyedszázadon át Zalaegerszegen. Munkámban igyekeztem bemutatni azt a folyamatot, hogy ez a legitimizmus miként vált kitörölhetetlen hűséggé. Részleteiben feltártam a város második templomának építéstörténetét, ami messze több egy szimpla beruházásnál, mivel a világon egyedülállóan, IV. Károly király emlékére emeltetett (1927). Pehm ezzel az aktussal vált saját jogon – és nem a mentorának tekinthető gróf Mikes János püspök révén – a legitimisták táborának elismert tagjává.

Az már egy másik, jobbára ismeretlen történet, hogy a templom működtetése milyen súrlódásokhoz vezetett a ferences szerzetesekkel, amiket csak a második egyházközség

létrehozásával (1942. január 1.) sikerült úgy-ahogy feloldani. A konfliktus vizsgálata nem csupán Pehm személyisége felől érdekes, hanem azért is, mert azon keresztül érzékelhető egy vidéki plébános és a ferencesek működésének megannyi helyi jellegzetessége, a megoldási lehetőségek közötti taktikázások, és nem utolsósorban sajátos problémáik, amelyek némelyike (kivált a szerzetesek létbizonytalansága) a város társadalmát is megérintette. Néhány ferences áthelyezése muraközi szolgálatra jelezte a visszacsatolt területekre vonatkozó egyházkormányzati igényeket is, erősítette – vagy éppenséggel pótolta – az újra feléledt, Róma felé benyújtott, de sikertelen magyar katolikus jogigényeket.

Ugyancsak bemutatom a felekezeti viszálykodás helyi, nem egyszer Pehm részéről provokált eseteit. Sokatmondó az az ív, amit Mindszenty megtett: plébánosként a katolicizmus befolyását támogatásban, pozícióban, álláshelyek számában is mérte, addig primásként a közös ellenséggel szemben folytatott küzdelem érdekében – konkrétan pl. a fakultatív hitoktatás kérdésében – hajlandó volt a protestánsokkal közösködni, majd az 1971 utáni periódusban már nem a vallási hovatartozást, hanem a magyarságot tekintette mércének, és tudomásul vette, de legalábbis megértette a felekezetek közötti kiengesztelődést.

Fiatalsága óta őrizte a hagyomány kohójában kiérlelt értékeket, amelyek megóvásáért – a fontolva haladás keretein belül – formai újításokra is készen állt: közreműködésével született meg a zalaegerszegi katolikus sajtó, lett színpadja a kultúrháznak vagy épült jégpálya a fiataloknak. A Pehm által alapított *Zalamegyei Ujság*, kiadóhivatal és nyomda a plébánosi életút meghatározó elemei: feltártam és bemutatom a plébános elleni vagy ellenkezőleg, az általa kezdeményezett sajtóperekről; korábban ezekről alig tudtunk valamit. A dolgozatomban – a már idézett levéltári források mellett Paksy Zoltán tanulmányait és monográfiáját nagy haszonnal forgatva – bemutatom az apátplébános két világháború közötti időszakban tanúsított rendkívüli és permanens politikai aktivitását, különösen a választási küzdelmekben tanúsított részvételét: választási ciklusokként ábrázolom pártkötelékeit. Levezetem, hogy a bethleni konszolidáció eredményei láttán miként kötötte meg a maga szolid kiegyezését a rendszerrel, és a markáns ellenzékiiségből miként váltott át egyfajta lojális ellenzékiiségbe, amit híven tükröz lapja, a *Zalamegyei Ujság* arculata. Hírből mindig is ismert volt Pehm Horthy-ellenessége (amit legitimizmusa és protestánsellenessége táplált), a dolgozatomban ezt részletesen igazolom, ahogy azt is, hogy a területi visszacsatolásoknak köszönhetően fenntartásai enyhülnek, sőt Muraköz visszacsatolása érdekében kihallgatást kért és kapott Horthy Miklós kormányzótól (1941. május 16.), és vállalta az ügy melletti társadalmi propagandamunka vezetését. A veszprémi püspöki kinevezés magyarázatát – bár sem Serédi Jusztinián hercegprímás, sem a kormányzati apparátus nem támogatta – épp ebben a revíziós tevékenységben is érdemes keresni, melynek révén Pehm széles kapcsolati hálót építhetett ki. Tagadhatatlan, hogy az ő idejében Zalaegerszeg annyit fejlődött, mintha püspöki székhely lett volna. Amikor a Szentszék 1943–1944 folyamán a megfelelő személyt kereste a veszprémi püspöki székbe, Mindszenty József mögött már 25 éves sziklaszilárd lelkipásztori, tevékeny közéleti és politikai múlt állt, ami hatásában kiterjedt a zömében katolikus Dunántúlra. A műben részletesen vázolt lobbitevékenységnek köszönhetően XII. Piusz pápa 1944. március 5-én a zalaegerszegi apátplébánost nevezte ki veszprémi püspökké, majd alig másfél év múlva, 1945. október 2-án esztergomi érsekké.

Nem kerültem meg a fiatal plébános, majd a veszprémi püspök egyik sokat vitatott pontját: Mindszenty antiszemitizmusát és a Holokaustt idején tanúsított magatartását. Tagadhatatlan, hogy Pehm fiatalemberként nem látott távolabb a korabeli prédikációs és a „sekrestyeponyva” irodalmon, amely a zsidókat Jézus gyilkosainak és a katolikus egyház ellenségének tekintette mindenféle mérlegelés és megkülönböztetés nélkül. Felfogása egyezett a keresztény középosztályéval: a zsidóság bizonyos fokú társadalmi-gazdasági korlátozása a keresztények érdekében áll, de nem olyan „forradalmi” módon, ahogyan a szélsőjobboldal hirdette. Azonban nagy utat tett meg attól a zalaegerszegi plébánostól, aki „keresztény önvédelemből” káplánját vagy harangozóját is megfeddte volna, ha zsidótól vásárol, addig a veszprémi püspökig, aki együtt érez az üldözöttekkel és ugyanolyan figyelemben részesítette őket, mint az összes többi rászorulót. Másokkal ellentétben soha nem állította magáról, hogy filozemita lett volna, ahogy azt sem, hogy a zsidómentést intézményesítette volna egyházmegyéjében. 1944-ben veszprémi püspökként nyilvánosan kifogásolta, hogy az állam kizárólag faji alapon kezeli a zsidókérdést, és nincs tekintettel a keresztség átalakító hatására. A vidéki zsidóság deportálásának kellős közepén pedig olyasmit mert egyházi nyelvezetbe csomagolva, mégis érthetően kijelenteni, amit kevesek: ami a zsidókkal történik, az nem nemzetvédelem vagy „magyarfaj-védelem”, hanem a tízparancsolatba ütköző gyilkosság. Felfogásának változása pár hónapban is lemérhető: 1944 tavaszán még semmi kivetnivalót nem látott a zsidó–keresztény tulajdonosváltásban, 1944 őszén azonban már gyökeresen másként ítélte meg a helyzetet és megtiltotta, hogy az elhurcoltak hátrahagyott ingóságaira vagy ingatlanjaira a katolikus egyház intézményei igényt nyújtsanak be. Az egyház hitelveivel és az egyházjoggal összeegyeztethető határig elment, de csak addig. Nyíltan ezért védte elsősorban ő is „csak” a katolikussá lett zsidókat, ahogy sikerre is reális esély csak e téren volt.

1948 őszén, immár a Mindszenty ellen lefolytatott perre hangolódva kétségbe vonták a püspök nemzetiszocializmus-ellenességét, a sajtó kereskedelmi mennyiségű férfi fehérnemű rejtegetésével magyarázta nyilasok általi letartóztatását. Mindez azonban csúsztatásokon alapuló karaktergyilkosság volt. Munkámban számos példával igazoltam Mindszenty nyilasellenes gondolkodását, a német megszállás és a nyilasterror elleni bátor, bár többnyire reménytelen kiállását.

III.2. A primás-érsek

A primás kiválasztásakor nem volt teljes konszenzus a személyében, de Horthy-ellenessége, Hitler totalitárius rendszerének elutasítása és a nyilasok általi letartóztatása miatt végül még a kommunisták is elfogadták a pápa döntését. A második világháború után a magyar kereszténydemokrácia próbálkozásait a kiépülő bolsevik rendszer néhány éven belül felszámolta. Az összes demokratikus erő felmorzsolását követően a magyar kommunisták a katolikus egyházra úgy tekintettek, mint az ország egyetlen független intézményére. Valóban Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek maradt az egyetlen komoly befolyással és tekintéllyel bíró személy, aki a mártírság vállalására elszánva – politikai értelemben is értelmezett – utóvédharcot folytatott. Tehát az 1945 és 1948 közötti történelmi „pillanat” volt az, amikor Mindszenty megkerülhetetlen személyiséggé vált és lett a szovjet megszállás

árnyékában balra tolódó hatalomgyakorlás és a kiépülő egypártrendszer kérlelhetetlen ellenfele.

Érthető, hogy mind a történettudomány érdeklődésének, mind a visszaemlékezők figyelmének központjában leginkább ez a néhány év állt, tehát a legismertebbnek mondhatjuk. Mégis felhívnam a figyelmet néhány újdonságra, ami vagy csak apróbb pontosítás vagy jelentősebb megállapítás. Kidolgoztam az 1947-es fakultatív hitoktatási fiaskó és a folyamányának tekinthető 1948-as állam–egyház tárgyalás részleteit. Igazoltam, hogy tévedés Czapik Gyula egri érseket Mindszenty „ösellenzékének” tekinteni, mert ha másként is vélekedtek a lehetőségekről és kiutakról, Czapik soha nem szegült szembe feljebbvalójával.

Feltártam Mindszenty viszonyulását a háború után felfutó kereszténydemokráciához, annak pártpolitikai képviseléséhez, a Demokrata Néppárthoz, valamint a katolikus pártalapítás körüli egyeztetéseket, az ütközéseket, a kudarchoz vezető okokat. A köztudatban a DNP pártvezérének vitáját a főpappal „Mindszenty–Barankovics vita”-ként emlegetik. Valójában ez a megközelítés csak a jelenség azonosítására jó, hiszen két eltérő politikafelfogás, stratégiai irányvonal és napi politikai taktika szembenállásáról volt itt szó. A kérdés alapvetően tehát ezúttal is az: engedni az egyházellenes hatalomnak mentve a menthetőt vagy menthetetlennek tartva a helyzetet küzdeni akár a megsemmisülésig is. Mindszenty primásként azzal a roppant kihívással szembesült, hogy miként biztosítható nemcsak az egyház működése és a vallásszabadság, hanem a magyarországi katolikus egyház társadalmi hatalma is. A bíboros – legalábbis saját meglátása szerint – két lehetőség közül választhatott. Vagy azokkal tart, akik úgy gondolták, hogy a jövőt a magyar politikai helyzet elfogadása jelenti, legyen az bármilyen tökéletlen, vagy elutasít mindent, ami az adott kormányzattól ered. Egy tárgyalásos, kompromisszumos és együttműködési stratégiával a katolikus egyház feltehetően hosszú távon is számottevő antikommunista erővé válhatott volna, ha nem is olyan mértékben, mint a legsajátosabb helyzetben lévő Lengyelország. A másik út, és a bíboros ezt részesítette előnyben, az elvekhez való ragaszkodást jelenti, függetlenül attól, mit tanácsolt az egyházon belüli ellenzék, és hogy ez az út milyen hátrányos következményekkel járhat az egyházra nézve.

Az egyház gazdasági, politikai, közéleti és oktatási hatalmának visszaszorítását – még akkor is, ha egy-egy intézkedés beleillett egy korszerű, európai polgári demokratikus fejlődésbe – Mindszenty csak egy kívülről jövő erőszakként élte meg. Ebben a folyamatban az *ellenállás* vagy *alkalmazkodás* közötti döntés vízválasztója – megítélésem szerint – a köztársasági államforma kikiáltása (1946. február 1.), mivel ennek következtében az egyháziak évszázadok alatt egyébként is megcsappant közjogi szerepe teljesen kiürült. Mindszenty viszont a történelmi alkotmányra hivatkozva haláláig úgy vélte, hogy a király távollétében az esztergomi érsekre mint hercegprímásra szállt a magyar nemzet alkotmányos jogainak védelme és képviselése. Ez a szerep szinte ráégett a személyére, túlságosan is azonosult vele, amiből az utókornak egy tágasabb, történelmi horizontra kell lépni. A bíboros a köztársaságot, az 1945–1947-es időszakot, a népi demokráciát és a kommunizmust kizárólag a Magyarországot megszállva tartó és az addigi rendszert gyökerében felforgató szovjet befolyásnak tulajdonította. Elvi alapról egyetlen lehetséges útja maradt: a kommunista vagy a kommunistáknak tulajdonított döntések elutasítása. Nem a sikerért, hanem az elvi következetességért.

Vajon miért ezt az utat választotta? Válaszom szerint azért, mert reménykedett egy világpolitikai fordulatban, és mert abban a szilárd tudatban cselekedett, hogy maga mögött tudja a Szentszék támogatását. A pápa ugyanakkor ódzkodott attól, hogy konkrét helyzetekre konkrét magatartási receptet írjon elő, de általában véve elvárta, hogy a hívek ellenálljanak az ateista kommunizmusnak. Míg XI. Piusz (1922–1939) nagy hangsúlyt helyezett a *katolikus* akció és a *politikai* akció megkülönböztetésére, addig XII. Piusz (1939–1958) viszonylagossá tette a megkülönböztetés jelentőségét, és már az 1946. nyári olaszországi választásokon a vallás és a haza védelmének jegyében a katolikusok erőteljes mozgósítására került sor. Mindszentyt is a kommunista veszély elhárításának feladatával bocsátotta útjára bíborossá kreálásakor, ugyanakkor a *modus vivendi* híveinek is adott némi bátorítást, legalább 1946 végéig. Ezzel együtt megbízott Mindszentyben, hogy helyesen dönt ebben a súlyos kérdésben, azaz hogy alkalmazkodik vagy ellenáll. Bár Mindszenty lépései nem minden esetben találkoztak helyesléssel, kifelé Róma minden esetben kiállt mellette.

Kortársai méltán látták Mindszentyben, hogy alkatilag is olyan személy, aki hitének szilárdsága mellett kész az életét is adni az „ügyért”. Nem foglalkozott vagy számolt azzal, hogy egy olyan politikai erővel került szembe, amely mögött ott áll az egész szovjet birodalom, vagy ha igen, azt időlegesnek tartotta. Így ahelyett, hogy mentette volna a menthetőt, harcba kezdett – egyedül. Paraszti származása, bebörtönzése, szenvedése szinte népmesei hőssé formálta. A nép Mindszentyben látta tükörként önmaga érzéseit, szenvedélyeit, előítéleteit. A bíboros 1974-ben megjelent emlékiratai pontosan ezt a képet örökítették meg, amit aztán történészek és hagiográfusok gondosan ápoltak. Épp ebből a kikezdehetetlen elvi következetességéből eredt politikai gyengesége is. Hősiességéért elnyerte ugyan az utókor tiszteletét, de ennek előnyét *akkor* sem ő, sem a katolikus papság, sem a hívek nem élvezték. Opponáló magatartása lehetővé tette ellenfeleinek, hogy a közvéleményt áthangolják: Mindszentyvel nem a demokratikus erők védekeznek egy kiépülő diktatúra ellen, hanem a Horthy-rendszer hívei folytatják utóvédharcukat.

Utóbb már az is világosan látható: Mindszenty hajlíthatatlansága, a „mindent vagy semmit” elve a közéletben nemigen járt sikerrel, sokkal inkább a magasztos példával szolgáló mártírsorsot vont maga után. Amennyiben elfogadjuk a katolikus hívek érdekeinek elsőbbségét, akkor a sztálini típusú diktatúrák alatt a szembenállás puhább, megfontoltabb módjai célravezetőbbek, bármi is történjék a pásttorral. Mindszenty a változások irányát (bolsevizálódás) helyesen látta, politikailag ő bizonyult a tisztánlátóbbnak, de persze nem tudta megállítani Jalta és Potsdam révén elindult folyamatot. Prímássága felsőbbbségébe vetett bizodalomban rosszul számította ki mozgásterét és választási lehetőségeit: a Vatikán nem védhette meg, Amerika nem avatkozott be. Útja a kiépülő diktatúrával szemben szükségszerűen vezetett összeütközéshez.

A bíboros 1948. végi újabb bebörtönzésével történelmi küldetése új szakaszba lépett: az áldozat-kép a koncepciós perrel és a hosszú börtönökkel kitörölhetetlenné vált. Amennyiben Rákosi és társai nem börtönzik be és nem csinálnak belőle mártírt egy koncepciós perben, tán a nevére is alig emlékeznénk. Gergely Jenő és Izsák Lajos, újabban Kahler Frigyes és Zinner Tibor elemzései meggyőzően bizonyították, hogy a Mindszenty-per (is) koncepciós volt. A disszertációban bemutattam a vizsgálati fogság napjait, amint egy öntudatos és kétségbeesett ember felkészül az ellene lefolytatandó perre. Nem látott, nem

láthatott át minden fortélyt, szinte kitapintható az a megroppanás, ami magyarázza a nyilvános tárgyaláson tanúsított beletörődő magatartást. Feltártam az elsőfokú és másodfokú ítélet között eltelt félévnnyi idő történéseit, ami alapvetően két eredménnyel járt: a fogolytörzskönyvek alapján igazolható – az Ispánki Béla emlékirataiban egyébként megemlített – bizonyos kivételes bánásmód, illetve követhető az a személyiségbéli gyötrődés és folyamat, amin a bíboros a depressziótól az életösztön feltámadásán át a harcra kiállás újjraéledésig végbement. A börtön és a házi őrizet éveit szórványos iratokból sikerült felrajzolnom, s míg a Gyűjtőfogházból fennmaradt, addig sajnós a Conti utcai hajdani börtön iratai egyelőre nem lelhetők fel.

Mindszenty főpásztori megnyilatkozásainak sarokpontja az egyén, a személy értékéért és méltóságáért való kiállás. Igazoltam, hogy a vallásszabadság, az egyház működési szabadsága, valamint a nemzeti érdekek védelmében tett lépései összhangban álltak pozíciójából eredő felelősségével és az általános emberi szabadságjogok védelmével. Ám a korszak általános politikai, még demokratikusnak is mondható törekvéseit – amelyeket egy keresztény ember számára legelfogadhatóbban a kisgazdapárt fogalmazott meg – a prímás nem tudta magáévá tenni. Mindezzel magyarázom és mutatom be a műben, hogy Mindszenty nemcsak az ateizmussal és a kommunistákkal ütközött, hanem a politikai körülményeket tőle eltérően megítélő kereszténydemokratákkal, sőt a kisgazdákkal is, és elutasította nemcsak Balogh István plébános, miniszterelnökségi államtitkár vagy Barankovics István demokrata néppárti politikus, hanem a kisgazda Varga Béla plébános és Nagy Ferenc politikáját is. Rendkívül szigorú, elvi alapú gondolkodásmódja megakadályozta abban, hogy kellően árnyalja ideológiai és politikai ellenfeleit. Mégis ezzel a szembenállással – minden ellentmondásával együtt – az adott történelmi pillanatban Mindszenty József, a konzervatív-legitimista főpap a demokrácia értékrendjét védte a kiépülő kommunista diktatúrától.

Nem döntöttem el azt a nagy vitát, hogy történelmi távlatokban vajon mi mentette meg inkább az egyházat, mi biztosította a túlélését? A kompromisszumok, a behódolások vagy a mártírium? Ugyanis mindegyikre lehet igazolást találni. A behódoló orosz ortodox papságnak nem sikerült kikerülnie az egyházüldözést. S a világ első deklaráltan ateista államában, Albániában, ahol szó szerint földig rombolták az egyházat, az napjainkban mégis él. Magyarországon a Rákosi-éra likvidáló, majd a Kádár-rezsim korlátozó egyházpolitikájának céljait az sem módosította volna, ha nincs két irányzat. Következtetésem, hogy politikai végeredmény tekintetében ezért a két út közötti választás szinte jelentőségét veszti. Ám a két lehetőség együttes jelenléte ideig-óráig morálisan azt jelentette, hogy a magyar egyházat legalább 1964-ig, a magyar-szentszéki részleges megállapodásig nem lehetett megtörni, és utána sem totálisan. Mert a történelem véleményem szerint se a szélmalomharcot vívó páncélos lovagokat, se a gerincükben meghajlókat nem igazolja, hanem azt tanúsítja, hogy az egyház olyan bölcs intézmény, amelyben a barikádharcosok és a kollaboránsok, a békepapok, béke-püspökök és a földalatti, ellenzéki, lélekben szabad egyház mindig egyszerre tudott létezni. A dolgokban rejlő vagy helyzetekből adódó ambivalenciára persze mindenki saját lelkiismerete szerint reagál. A választás bölcsessége vagy oktalansága utólag dől el.

III.3. Világ magyarjainak lelkipásztora

1956-os forradalom főpapja nem gyökeresedett meg, s bár szerepe fontos, de nem főszerep. Ha november 4-én Mindszenty az amerikai követség menedéke helyett a börtönt és ezzel a biztos halált választja, olyan megkarcolhatatlan erkölcsi sziklává vált volna, amilyenre kevés példa akad a világtörténelemben. Mindszenty a budapesti amerikai követségen töltött másfél évtized alatt főpapi teendőiben teljesen akadályoztatva volt. Életének ez a periódusáról megbízható információk csak szórványosan – diplomaták visszaemlékezéséből, sajtóhírekből – álltak rendelkezésére. Az áttörés azt hozta, hogy 2004 után kutathatóvá váltak a budapesti amerikai követség anyagai, amint erre a források elemzésénél már rámutattam. A műben részletesen levezettem a menedéki időszakot, a távozására irányuló megoldási kísérleteket, és hogy milyen komoly fejtörést okozott a Vatikán–USA–Magyarország háromszögben. Lélektanilag drámai folyamat zajlott le benne, amíg végül felkészült a távozásra hazájából. A magyar–szentszéki vonatkozó tárgyalásokat, a kényes egyensúlyozás körülményeit mások által még nem kutatott dokumentumok alapján rekonstruáltam, feltártam az összefüggés finom szárait az 1958-ban kiközösített papok – Beresztóczy Miklós, Várkonyi Imre és Horváth Richárd – feloldozása és a bíboros távozása között.

Mindszenty útja rövid egy hónap időtartamra Rómába, onnan Bécsbe vezetett. Hazájától távol, immár élete alkonyán ám szabadon kezdődhetett egy újabb aktív szakasz az életében: a látszólagos legyőzöttség nem csüggesztette el, sőt évtizedeken át leláncolt aktivitását az emlékiratai publikálása mellett a világ számos országában élő honfitársa hitének és magyarságának megőrzésére fordította. Eközben Budapesten Mindszenty aktivitásától féltették az 1958 után kiépült „népfrontos egyházpolitika” billegő egyensúlyát és eredményeit. Ráadásul mind több jele mutatkozott annak, hogy egy újabb, egy más típusú Mindszenty-mítosz van születőben. A külföldi lelkipásztori utakon a változatlanságot, a hagyományt, a régi vágású katolicizmust képviselő Mindszenty lépett a minderre nosztalgiával tekintő emigráns magyarság elé. A bíborosnak nemcsak az enyhüléspárti nyugati világ, a fiatalok generációs lázadása, a szexuális forradalom volt teljesen ismeretlen, hanem azok az új eszmék és új liturgikus formák is, amelyekkel az 1960–1970-es években a zsinat utáni katolikus egyház kísérletezett. Az ő templomában elképzelhetetlen lett volna, hogy beat- és blues-miséket tartsanak rockzenekarok részvételével. Az általa közvetített hagyományos egyházkép révén Mindszenty személye már nem csupán az antikommunistáknak vált ideális jelképévé, hanem a társadalmi (és egyházi) változások egy részét ellenző konzervatívoknak is.

Mindszenty a világpolitikai fordulatok ellenére haláláig nem békélt meg az 1945 utáni magyarországi politikai változásokkal, nem törődött bele a kommunista hatalomátvételbe, az 1956-os forradalom eltiprásába. A szovjet segítséggel hatalomba került Kádár-kormányt törvénytelennek, ab ovo minden megállapodást, amely a rezsimmel kötött, érvénytelennek és kompromittálónak tekintett. Magyarország utolsó hercegprímásának tragédiája, hogy történelmi feladatára – a kommunizmussal való rendületlen szembenállásra – a hidegháborúból kilábaló világ egyre kevésbé tartott igényt. Mindszenty a jövőt úgy akarta építeni, hogy közben ragaszkodott a múlthoz. Szerette és ismerte is a történelmet, csak a történelmi látásmódhoz kevés érzéke volt, amikor úgy vélte, hogy ami egyszer volt, az nem változhat. Statikus történelemszemlélete kivált a hercegprímás közjogi szerepéről képviselt

felfogásában mutatkozik meg, amire az előbbiekben már utaltam. Mindszenty ragaszkodott a címhez történetileg kötődő, politikai vezető szerephez, amit pedig Róma is idejétmúlt rekvizitumnak tekintett. A II. vatikáni zsinat (1962–1965) egész szellemisége a világgal való korszerű párbeszédet sugallta, amelyben vállalhatatlanná vált az egyházi és az állami alkotmányjogi funkciók keveredése. A zsinat után a Vatikán határozottan tiltotta püspökök és papok állami, politikai tisztségvállalását. Amikor VI. Pál pápa 1971-ben a „történelem áldozatának” nevezte a magyar főpapot, épp ezt a változást sűrítette bele a metaforába.

A szabad világban Mindszenty emlékiratainak kiadásán fáradozott, amit Róma kifejezetten ellenzett. Külön története lett Mindszenty visszaemlékezéseinek. Az emlékiratok keletkezésének szisztematikus bemutatására eddig nem történt kísérlet, a már többször is említett Somorjai Ádám egyik művében kifejezetten a címben foglaltakkal foglalkozik: *Ami az emlékiratokból kimaradt*. A publikálás körüli huzavona – ami csak kísérője volt Mindszenty esztergomi érseki címének és vele primási méltóságának megtartásáról vagy megszüntetéséről folytatott diplomáciai-politikai vitáknak – egyre kínosabbá vált. Végül VI. Pál pápa 1973. december 18-án az esztergomi érseki széket üresnek nyilvánította, ami a döntés nyilvánosságra hozatalakor, 1974. február 5-én lépett kánonjogilag hatályba. A letétellel Róma el akarta határolni magát az emlékiratíró Mindszentytől és politikai ítéleteitől, egyúttal elejét akarta venni a magyar kormány érvének, hogy ha a Szentszék nem tartja be a Mindszenty távozását rögzítő megállapodást (1971. szeptember 8.), akkor a kormány is megtagadja az egyháztól a kialakult ellentételezéseket. Vagyis a letételében pasztorális indokoknak beállított politikai megfontolásokról volt szó.

Az érseki székből való letétel nemcsak Mindszentyt rázta meg, hanem a vele rokonszenvező katolikusok millióit is. A letételhez vezető eseményekről – különösen a pápa lemondást kérő leveléről és az azt elutasító bíborosi válaszokról – megoszlanak a vélemények: engedetlenséget tanúsított-e Mindszenty a pápa iránt vagy sem. Az engedetlenség- és engedelmség-pártiak egyformán komoly érveket sorakoztatnak fel. Egyrészt Mindszenty a pápai intelem ellenére is ragaszkodott emlékiratai kiadásához, adott politikai tartalmú nyilatkozatokat, és a pápa kifejezett kérésére sem mondott le – másrészt ezekkel szemben áll, hogy minden püspöknek joga, sőt kötelessége a pápa elé terjeszteni saját véleményét. Az engedelmség versus engedetlenség alternatíváján Mindszenty soha nem gondolkodott, a primási méltósághoz is azért ragaszkodott, mert azt az ország és az egyház szabadságáért folytatott küzdelemhez eszközként használta. Hivatkozási alapja mindannyiszor egy magasabb rendűnek tartott szempont volt: harc az ateizmus ellen. Ezért félreállása vagy hallgatása az ő szemében a kommunista rezsim segítségével ért fel. Észérvekkkel nem látta be a pápa döntését, és 1974. január 6-án kelt levelében megtagadta a szerinte „zsarolással” kikényszerített pápai döntés elfogadását. Ám miután a döntés nyilvánosságra került, engedelmségből tudomásul vette. Az engedetlenség vádját a Szentszék soha nem említette, az esetleges belső viták Mindszenty magatartásának minősítéséről csak a vatikáni levéltárak ma még kutathatatlan iratainak nyilvánosságra hozatala után ismerhetők majd meg.

A döntéssel VI. Pál – még ha lelkipásztori igényre vagy a bíboros magas életkorára hivatkozott is – egyértelműen megvonta támogatását attól az irányvonalától, amit a bíboros képviselt, és látszólag leértékelte Mindszenty addigi hősie kiállítását. Ugyanakkor lehetővé tette a magyar katolikus egyházi hierarchia újbóli felépítését. Úgy tűnhet, a Vatikán túl nagy

jelentőséget tulajdonított a püspöki kinevezéseknek, mintha a hierarchia helyreállítása nélkül nem is élhetett volna a magyar katolikus egyház. A távlati cél ennél sokkal több volt: a magyar és a többi elnyomott egyház helyzetének normalizálása. Ezért vált Mindszenty József az Ostpolitik vezéráldozatává. Véleményem szerint Róma szemszögéből nem is lehetett valódi dilemma a magyar katolikus egyház élet- és működőképessége, avagy az önkéntes rabságot vállaló Mindszenty bíboros tanúságtétele közötti választás. Ugyanakkor a Szentszék keleti politikájának értékelése, újragondolása ma is javában tart, ahogy az akkori szereplők – Agostino Casarolival az élen – megítélése is viták keresztüzében áll.

Mindszenty József 83 éves korában, 1975. május 6-án hunyt el a bécsi irgalmasok kórházában. Maga kívánta, hogy Mariazellben, a híres Mária-kegyhelyen temessék el. 1973. november 17-én megfogalmazott végrendeletében azt kívánta, ha „*a moszkvai hitetlenség csillaga*” lehull a magyar égboltról, vigyék haza földi maradványait Mariazellből Esztergomba, a primások végső nyughelyére. Hamvait valóságos diadalmenetben szállították haza 1991. május 3-án. Mindszenty József a magyar történelemben ritka személyes autoritással és fölényes erkölcsi erővel képviselte meggyőződését, szó szerint az utolsó szívdobbanásig. Élete méltán magasztosult a diktatúrákkal szembeni ellenállás jelképévé és a hűség példájává, aki mindenkor hű maradt Istenéhez, egyházához, hazájához és népéhez. Még ha eközben nagyobb keresztet is akart vállára venni, mint amekkora egy halandó embernek megengedtetik...

*

Az életút egészen áthúzódó ellenmondás-halmazra – Mindszenty egyszerre volt kemény és kedves, rideg és derűs, korlátolt és előrelátó, és az ilyen ellentétpárokat még számosat sorolhatnánk – a történész, anélkül, hogy átlépné szakmájának határait, a nála bölcsőbbek válaszában találja meg a feloldást. A II. vatikáni zsinat dokumentumai közül a *Dignitatis humanae* foglalkozott a vallásszabadsággal és érintette a lelkiismeret kérdését is. A dokumentum 3. pontja kimondja, hogy „*Az igazságot pedig a személy méltóságának és társas természetének megfelelő módon kell keresni, tudniillik szabad kereséssel, tanítás vagy képzés, közlés és dialógus segítségével, melyekkel az emberek előadják a megtalált vagy megtalálni vélt igazságot, azért, hogy segítsék egymást az igazság keresésében; a megismert igazsághoz pedig személyes beleegyezéssel kell ragaszkodni. Az isteni törvény rendelkezéseit lelkiismeretében fogja föl és ismeri el az ember; köteles is lelkiismeretét minden tevékenységében hűen követni, hogy eljusson céljához, Istenhez. Nem szabad tehát kényszeríteni, hogy lelkiismerete ellen cselekedjék, de nem is szabad őt akadályozni abban, hogy lelkiismerete szerint cselekedjék, különösen vallási téren nem.*” Ha figyelmesen elolvassuk újra és újra ezeket az igazságkeresésről szóló sorokat, akkor a valóban modern zsinat az – bármily meghökkentőnek is tűnik, hiszen látszólag pont ellentétes szellemiségek –, amely igazolja az intranzigens Mindszentyt. Mert ha nem csupán egyetlen síkon akarjuk értelmezni az ő életét, hanem mélyebben is, akkor tevékenységének, döntéseinek, később tépelődéseinek, sőt vélt „alkotmányos jogainak” gyökere az *igazságkeresés* és a *lelkiismereti kényszer*. Az embert mint személyt „*saját természete ösztökéli és készteti az igazság keresésére*”. Mindszenty szándékainak őszintesége megkérdőjelezhetetlen. Ugyanakkor az

igazság keresésének útján és a lelkiismeretben meghozott döntései lehetnek tévesek is, amire egy történésznek rá kell mutatni a történeti hűség érdekében. Az emlékezetpolitikai diskurzusban Mindszenty akkor lehet a legkevésbé megosztó, ha nem egy nemzeti dráma hőseként vagy antihőseként, hanem egy meglehetősen bonyolult történet ellentmondásos szereplőjeként jelenik meg, aki egyszerre volt feddhetetlen erkölcsű és komoly tévedéseket elkövető, példamutató magatartást tanúsító és időnként következetlen.

IV. A doktori mű témakörében megjelent fontosabb publikációk

IV.1. Könyvek

1. *Mindszenty József, 1982–1975*. Elektra Kiadóház, Budapest, 2002. pp. 360
2. *Kardinal József Mindszenty: Ein Leben zwischen kommunistischer Diktatur und Kaltem Krieg*. Übersetzung: Andreas Schmidt-Schwitzer. Hg.: Krisztian Csaplár-Degovics. Berlin, Osteuropazentrum Berlin-Verlag, 2014. pp. 671 (Edition Ungarische Geschichte. Monographien; I.)
3. *Az Apátúr. Mindszenty (Pehm) József zalaegerszegi működése*. Megjelenés alatt a zalaegerszegi múzeum gondozásában, terjedelme 30 szerzői ív, várható kiadás: 2019.
4. *“Victim of History.” Cardinal Mindszenty: His Life and Times*. Translated by Andrew T. Gane. Catholic University of America Press, Washington, megjelenés alatt, terjedelme 30 szerzői ív, várható kiadás: 2020.

IV.2. Tanulmányok

1. Mindszenty József és a KALOT. In: *Mindszenty József veszprémi püspök, 1944–1945*. Szerk. T. Horváth Lajos. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 1996. 48–62.
2. Mindszenty József veszprémi püspök nyilas fogságban. In: *Újragondolt negyedszázad: Tanulmányok a Horthy-korszakról*. Szerk.: Miklós Péter. Szeged, Belvédére, 2010. 233–248.
3. A Szabadság tér foglya: Mindszenty József prímás-érsek az amerikai források tükrében. *Tekintet* 23 (2010) 4. sz. 85–106.
4. Mindszenty József az amerikai követségen. Amerikai források, 1956–1971. *História* 32 (2010) 3. sz. 14–17.
5. „A bíboros az ajtó előtt áll...” In: *Megértő történelem: Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére*. Szerk.: Bánkuti Gábor, Baráth Magdolna, Rainer M. János. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2011. 159–172.
6. Hadifoglyok, internáltak, kitelepítettek: Mindszenty József bíboros-érsek és az emberi jogok védelme (1945–1948). *Századok* 145 (2011) 1. sz. 39–74.

7. Egy amerikai újságíró „interjúja” Mindszenty Józseffel 1956 novemberében. *Múltunk* 56 (2011) 2. sz. 176–204.
8. Die Erinnerungen: Gedanken und Tatsachen zur Erinnerungen von József Kardinal Mindszenty. In: *József Kardinal Mindszenty in Wien (1971–1975)*. Hrg. Csaba Szabó. Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien; Balassi Institut Collegium Hungaricum, Wien; Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, 2012. 145–162.
9. „A bíboros már nem lakik nálunk.” Mindszenty József bíboros érsek távozása a budapesti amerikai követségről (1971. szeptember 28.) In: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk. Baráth Magdolna, Molnár Antal. Budapest–Győr, Magyar Országos Levéltár, 2012. 621–632.
10. Ikonná dermedt emlékirat – Mindszenty József bíboros visszaemlékezéseiről, különös tekintettel keletkezésének történetére. In: *Emlékirat és történelem*. Szerk. Horváth Jenő, Pritz Pál. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2012. 264–288.
11. A Mindszenty-per. *Korunk* (Kolozsvár) 3 (2012) 7. sz. 3–17.
12. Ikonná dermedt emlékirat, avagy egy jó pásztor napklója: Mindszenty József bíboros emlékiratainak története. *Századok* 146 (2012) 1. sz. 3–45.
13. Szabadíts vagy szabadulás? Mindszenty József bíboros útja Felsőpetényből Budára (1956. október 30–31.) In: *Rendszerváltozások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára*. Főszerk. Erdődy Gábor, szerk. Feitl István, Sipos Balázs, Varga Zsuzsanna. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2013. 347–353.
14. "...I beg Your Excellency, that you take steps": József Mindszenty the Archbishop of Esztergom in the Documents of the National Archives and Records Administration (USA). Part I. 1945–1948. *Prague Papers On The History of International Relations* 18 (2013) no. 1. 170–179.
15. „...do not forget this small honest nation": József Mindszenty, the Archbishop of Esztergom in the Documents of the National Archives and Records Administration (USA). Part II. 1956–1971. *Prague Papers On The History of International Relations* 18 (2013) no. 2. 173–183.
16. Pehm József és a felekezeti viszályok. *Zalai Múzeum: Közlemények* 21 (2013) 59–66.
17. A pályakezdés. Pehm József élete a diákevektől az apátplébánosi kinevezésig. *Zalai Múzeum: Közlemények* 21 (2013) 11–36.
18. Two Visits - Two Eras: The Canadian Tours of Cardinal Joseph Mindszenty, 1947 and 1973. *Hungarian Studies Review* XL (2013) no. 2. 123–146.
19. Vojnoví zajatci, internovaní, vysídlení: Aktivita Józsefa Mindszentyho, kardinála Maďarska v oblasti ľudských práv (1945 – 1948). *Historicky Casopis* 61 (2013) no. 1. 45–84.

20. Lemondási szándék, bevégzett letétel: Mindszenty József „esete” XII. Piusszal és VI. Pállal. *Magyar Tudomány* 174 (2013) 5. sz. 558–562.
21. A magyar primási méltóság közjogi szerepének történeti előzményei. Mindszenty József felfogása a primás közjogi státusáról esztergomi érseki kinevezésekor. In: *Remény a reménytelenségben. Főpásztorok a kelet-közép-európai diktatúrákban*. Szerk. Soós Károly, Zombori István. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2014. 83–113.
22. Két utazás – két korszak. Mindszenty József bíboros érsek 1947-es és 1973-as kanadai útja. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 2013/1–2. sz. 71–84. (2014)
23. Gondolatok a magyar primási méltóság közjogi szerepének történeti előzményeiről. In: *A 70 éves Hanák Gábor köszöntése*. Szerk. Szabó Csaba. Budapest, Kódex Könyvgyártó Kft., 2014. 55–72.
24. Az 1971. szeptember 9-ei magyar–szentszéki megállapodás. Mindszenty József bíboros érsek távozása Magyarországról. *Századok* 147 (2014) 4. sz. 875–930.
25. József Kardinal Mindszenty und der Schutz der Menschenrechte am Ende des Zweiten Weltkrieges. Ungarn Jahrbuch. Zeitschrift für Interdisziplinäre Hungarologie 31 (2014) 363–412.
26. Két ismeretlen részlet Mindszenty (Pehm) József életéből. *Miles Christi Évkönyv* 16 (2014) 273–293.
27. Távozási szerződés. Magyar–szentszéki megállapodás 1971-ben Mindszenty József bíboros érsek elmeneteléről a budapesti amerikai követségről. In: *A közép-kelet-európai egyházi vezetők felfogása az állam és az egyház kapcsolatáról 1945 és 1989 között*. Szerk. Nagy Mihály Zoltán, Zombori István. Budapest, magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2015. 69–92.
28. Pehm József prelátus és a muraközi országgyarapodás. In: *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt: Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára*. Szerk. Klestenitz Tibor, Zombori István. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015. 285–299.
29. Mindszenty József veszprémi püspöki kinevezése. *Zalai Múzeum: Közlemények* 22 (2015) 247–258.
30. Mindszenty József a boldogok között? *Korunk* (Kolozsvár) 27 (2016) augusztus, 72–80.
31. A visszatérés. 1956 mint fordulópont Mindszenty József életében. *Emlékeztető* 2 (2017) 3–4. sz. 32–42.
32. A harc embere. Mindszenty József bíboros-érsek humanitárius küzdelmei. *Rubicon* XXVIII (2017) 305. sz. 19–26.
33. Küldetés. Mindszenty József történelmi szerepe. *Rubicon* XXVIII (2017) 305. sz. 5–13.